

Zgodovina danes

Dvomi, izzivi, predlogi

Roger Chartier

»Čas negotovosti«, »epistemološka kriza«, »kritični obrat«: takšna je – po navadi kar vznemirjena – diagnoza, ki jo v zadnjih letih namenjajo zgodovini. Tu naj opozorim le na dve ugotovitvi, ki sta spodbodli obširno kolektivno razmišljanje. Prvo je ponudil uvodnik v marčevsko-aprilski številki revije *Annales* iz leta 1988, ki je trdil: »Zdi se, da je napočil čas negotovosti. Premeščanje disciplin spreminja pokrajino znanosti, postavlja pod vprašaj utrjene prioritete, dvomi v tradicionalne poti, po katerih je krožila inovativnost. Vladajoče paradigme, ki so jih iskali v marksizmu ali v strukturalizmu, kakor tudi v zanesljivi rabi kvantifikacije, so izgubile svojo strukturno moč(...) Zgodovini, ki je dobršen del svojega dinamizma zgradila na združevalnih hotenjih, ni bila prihranjena ta splošna kriza, ki je zadela družbene vede«.¹ Druga ugotovitev – po svojih razlogih čisto drugačna, po sklepih pa zelo podobna – je iz *American Historical Review*; povzročila je razpravo, ki še traja: »Vrnitev literature je pahnila zgodovinske študije v globoko epistemološko krizo. Pod vprašaj je postavila naše zaupanje v trdno in določljivo preteklost, ogrozila možnost historične reprezentacije in spodkopala našo sposobnost, da sami sebe lociramo v času.«²

Na kaj namigujejo takšne diagnoze, v katerih je nekaj paradoksnega, saj se pojavljajo v času, ko zgodovinska dela zelo živahno izhajajo in se njihova inventivnost vztrajno potrjuje v kontinuiteti velikih kolektivnih del, v izdajanju evropskih zbirk, v naraščajočem številu prevodov, v intelektualnem odmevu, na katerega so naletela nekatera največja dela? Opozarjajo, tako mislim, na pomembno spreminjanje, ki za zgodovino pomeni brisanje modelov razumevanja in načel dojetanja, kakršna so bili zgodovinarji sprejeli (splošno ali vsaj v večini) po šestdesetih letih.

Tedaj je zgodovina temeljila na dveh projektih. Najprej na uporabi – odkrito zahtevani ali prikrito izvajani – strukturalistične paradigme pri študiju starih ali sodobnih družb. Šlo je predvsem za ugotavljanje struktur in razmerij, za katera se je – neodvisno od percepcije in namenov posameznikov –

¹ »Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?«, *Annales E. S. C.*, 1988, str. 291-293 (opombe str. 291-292).

² David Harlan, »Intellectual History and the Return of Literature«, *American Historical Review*, 94, junij 1989, str. 879-907 (opombe str. 881).

predpostavljalo, da upravljajo ekonomske mehanizme, organizirajo družbena razmerja, vzpostavljajo vrste diskurza. Od tod izhaja trditev o radikalni ločenosti med objektom zgodovinskega spoznavanja in med subjektivno zavestjo njegovih akterjev.

Druga zahteva je terjala, da se zgodovina podredi postopkom števil in serij ali, bolje rečeno, vpiše v paradigmo znanja, za katero je Carlo Ginzburg v znamenitem članku³ zapisal, da je »galilejevska«. Po zaslugi kvantificiranja pojavov, izdelovanja serij in statističnega obravnavanja gre pri tem za rigorozno formuliranje strukturnih razmerij, ki so bila sam predmet zgodovine. S premestitvijo galilejevskega obrazca v *Il Saggiatore* zgodovinar predpostavlja, da je družbeni svet »vpisan v matematični jezik«, in se loti določanja njegovih zakonitosti.

Učinki te dvojne revolucije zgodovine, strukturalistične in »galilejevske« niso bili nepomembni. Zaradi njih se je disciplina oddaljila od čiste kartografije posameznosti in od preprostega inventariziranja posameznih primerov ali dejstev, ki ni nikoli zares končano. Tako je zgodovina zmogla svojo obnovo z enako ambicijo, kakršna je bila v začetku stoletja značila za družbene vede, zlasti v njihovi durkheimovski in sociološki različici: namreč določiti strukture in pravila, oblikovati obča razmerja.

Hkrati se je zgodovina rešila »dokaj mršave ideje o realnem, « kot je bil rekel Foucault, ki jo je dolgo obsedala. Ideje namreč, da so sistemi razmerij, ki organizirajo družbeni svet prav tako »realni« kot materialne, fizične, telesne danosti, dojete v neposrednosti čutne izkušnje. Ta »nova zgodovina« je bila torej močno neuskalajena, ne samo po različnosti objektov, področij in načinov, ampak tudi glede samih načel, na katerih so temeljila hotenja in uspehi drugih družbenih ved.

V zadnjih desetih letih so se zamajale prav te gotovosti, ki so veljale tako dolgo in tako splošno. Zgodovinarji so po eni strani postali občutljivejši za nove sociološke ali antropološke pristope in so pod tem vplivom hoteli obnoviti vlogo individuuma v konstrukciji družbenih vezi. Od tod izvira precej temeljnih premikov: od struktur k virom, od sistemov razmer k živetim razmeram, od kolektivnih norm k posameznim strategijam. »Mikrozgodovina«, najprej italijanska in nato španska⁴, je prinesla nadvse živahne primere spremenjenega

³ Carlo Ginzburg, »Spie. Radici di un paradigma indiziario«, v *Miti, emblemi, spie. Morfologia e storia*, Einaudi, Torino, 1986, str. 158-209 (francoski prevod »Traces. Racines d'un paradigme indiciaire«, v *Mythes, emblèmes, traces. Morphologie et histoire*, Flammarion, Pariz 1989, str. 139-180).

⁴ Giovanni Levi, *L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*, Einaudi, Torino, 1985 (francoski prevod *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Gallimard, Pariz, 1989); Jaime Contreras, *Sotos contra Riquelmes. Regidores, inquisidores y criptojudíos*, Anaya/Mario Muchnik, Madrid 1992.

zgodovinskega postopka, ki se je navdihoval v interakcionističnih ali etnometodoloških modelih. *Microstoria*, korenito drugačna od tradicionalnih monografij, poskuša na podlagi neke posebne situacije (ki je normalna, ker je izjemna) rekonstruirati način, kako posamezniki proizvajajo družbeni svet prek svojih povezav ali odbojnosti, prek odvisnosti, ki jih povežejo ali prek konfliktov, ki jih ločujejo. Predmet zgodovine potemtakem niso ali niso več strukture ali mehanizmi, ki zunaj vsakega subjektivnega stališča urejajo družbena razmerja, ampak so to racionalnosti in strategije, ki jih sprožajo skupnosti, sorodstvene skupine, družine in posamezniki.

Tako se je uveljavila doslej neznana oblika socialne zgodovine, ki se usmerja k odrinjenemu in k obstoječim nesoglasjem – po eni strani med različnimi normativnimi sistemi neke družbe in po drugi strani v vsakem od njih. Od vsiljenih pravil se je pogled usmeril k njihovi inventivni rabi, od obveznih obnašanj k odločitvam, ki so določene z vsakogar lastnim habitusom: z njegovo družbeno močjo, z njegovo ekonomsko močjo, z njegovim dostopom do informacij. Zgodovina družb, navajena postavljati hierarhije in graditi kolektive (socialno-profesionalne kategorije, razrede, skupine, si je postavila nove cilje, ki jih proučuje na majhnih izsekih. Eden takšnih je navadna biografija, zakaj, kot je zapisal Giovanni Levi, »noben normativni sistem v resnici ni dovolj strukturiran, da bi lahko izločil vse možnosti posamičnega izbora, manipulacije ali interpretacije pravil, pogajanj. Zdi se mi, da je s tega vidika življenjepis idealno mesto, kjer lahko preverimo institucionalni značaj – nič manj pomemben – svobode, s katero razpolagajo akterji, kakor tudi način, kako konkretno funkcionirajo normativni sistemi, ki niso nikoli imuni pred možnostjo protislovij.«⁵ Ponovna vzpostavitev dinamičnih procesov (pogajanj, transakcij, izmenjav, konfliktov, itn.), ki na gibek, nestabilen način označujejo družbena razmerja, tako hkrati tudi določa prostore, ki so odprti za individualne strategije. Jaime Contreras je v svoji novi knjigi *Sotos contra Riquelmes* zelo dobro rekel: »Skupine niso izničile posameznikov in njihova objektivna sila ni onemogočala lastne poti. Družine so razvile svojo strategijo, da bi razširile solidarnostno in vplivno sfero, toda tudi ljudje so v individualnem smislu igrali svojo vlogo. Kolikor bolj sta bila intenzivna klic po krvi in rodovni pripadnosti, tolikšne so bile tudi želje in možnosti za ustvarjanje osebne prostora. V tej drami, ki ustvarja heretično prikazen – to je osebno kreacijo ambicioznega inkvizitorja – so zatrdno igrali kolektivni interesi in poleg tega tudi različne koncepcije lastnega sveta, toda tudi vsak posameznik je lahko osebno reagiral iz svoje lastne izvirne zasnove.«⁶

⁵ Giovanni Levi, »Les usages de la biographie«, *Annales E.S.C.*, 1989, str. 1325-1336 (opombe str. 1333-1334).

⁶ Jaime Contreras, *Sotos contra Riquelmes*, nav. delo, str. 20.

Še en razlog je zamajal stare trdnosti: ozaveščenost zgodovinarjev, da je njihov diskurz, ne glede na obliko, vselej pripoved. Pionirska razmišljanja Michela de Certeauja⁷, potem veliko dela Paula Ricoeurja⁸ in v novejšem času uporaba »poetike vedenja« v zgovini, katere predmet je, po definiciji Jaques Ranciera, »celota literarnih postopkov, s katerimi se neki diskurz izmakne literaturi, si podeli status znanosti in pomen«⁹ – vse to je zgodovinarje prisililo, da so rade volje ali ne priznali, da zgodovina pripada žanru pripovedi – pojmovane v aristotelovskem smislu, kot »intriga, ki jo zastavijo predstavljena dejanja«. Ta ugotovitev se nikakor ni zdela samoumevna – predvsem ne tistim, ki so zavrgli dogodkovno zgodovino v korist strukturalne in kvantifikacijske zgodovine in so potem mislili, da so opravili z namišljenimi narativnostmi in da je konec predolgo trajajoče in dvomljive približnosti med zgodovino in zgodbo. Med eno in drugo se je prelom zdel brezpriziven: na mesto, ki so ga zasedali liki in junaki iz starih pripovedi je »nova zgodovina« postavila anonimne in abstraktne entitete; spontani čas zavesti je nadomestila s konstruirano, hierarhizirano, artikulirano časovnostjo; nasproti samorazlagalni naravi pripovedi je postavila pojasnjevalno sposobnost nadzorovane in preverljive spoznavnosti. V delu *Temps et récit* je Paul Ricoeur pokazal, kako namišljena je bila ta razvpita cezura. Vsa zgodovina – tudi najmanj pripovedna, tudi najbolj strukturalna – je namreč vedno zgrajena na podlagi obrazcev, ki vladajo produkciji pripovedi. Entitete, s katerimi rokujejo zgodovinarji (družba, razredi, mentalitete itn.) so »kvazi osebnosti«, implicitno obdarjene z lastnostmi, ki so lastnosti posameznih junakov ali navadnih posameznikov, kakršni tvorijo kolektivitete, nato označene kot abstraktne kategorije. Po drugi strani pa zgodovinske časovnosti vzdržujejo stanje močne odvisnosti glede na subjektivni čas: na nekaj čudovitih straneh je Ricoeur pokazal, kako *Méditerranée au temps de Philippe II* Fernanda Braudela temelji v bistvu na analogiji med časom morja in kraljevim časom in kako je dolgo trajanje samo posamična modaliteta, izvedena iz intrige, zastavljene v dogodku. In končno, pojasnjevalni postopki zgodovine so prej ko slej trdno vsklajeni z logiko posamične kavzalne imputacije, to se pravi z modelom razumevanja, ki – tako v vsakdanjem življenju kot v fikciji – dopušča, da se upošteva odločitve in dejanja posameznikov.

Takšna analiza, ki zgodovino vpisuje v vrsto pripovedi in ki razpozna temeljne zveze, ki združujejo vse pripovedi, tako tiste s polja zgodovine kot one s polja fikcije, ima več posledic. Prva je ugotovitev, da je pravzaprav zaradi nekega slabo zastavljene vprašanja prišlo do velike razprave o

⁷ Michel de Certeau, *L'Écriture de l'histoire*, Gallimard, Pariz 1975.

⁸ Paul Ricoeur, *Temps et récit*, Editions du Seuil, Pariz, 1983-85, 3 zv.

⁹ Jacques Rancière, *Les mots de l'histoire, Essai de poétique du savoir*, Editions du Seuil, Pariz 1922, str. 21.

domnevni »vrnitvi k pripovedi«, ki je nedvomno zaznamovala zgodovino v tem zadnjem desetletju. Kako naj bi se, konec koncev, dogajala kakršna koli vrnitev ali ponovno odkrivanje, če pa ni bilo ne odhoda in ne zapuščanja? Sprememba je, toda sprememba drugega reda. Zadeva namreč preferenčnost, ki so jo v zadnjem času priznali nekaterim oblikam pripovedi na račun drugih, bolj klasičnih. Življenjepisne pripovedi na primer, mikrozgodovinsko preresetane, ne potisnejo v ospredje istih likov ali istih konstrukcij kot velike strukturalne »zgodbe« globalne zgodovine ali kot statistične »pripovedi« serialne zgodovine. Od tod izhaja drugi predlog: opozarja na potrebo po ponovnem izboru podobnih lastnosti zgodovinske pripovedi glede na vse druge. Ta potreba zadeva v prvi vrsti »razdrobljeno« ali »razlistnjeno« organiziranje (kot je pisal Michel de Certeau) nekega diskurza, v katerem je v obliki citatov (ki so tudi učinki realnega), gradivo, ki ta diskurz utemeljuje in ga hoče pojasniti. Zadevajo pa prav tako tudi postopke »specifične akreditacije«, zaradi katere zgodovina razkazuje svoj status resnične vednosti in si ga tudi zagotavlja. Celota del, ki se umeščajo v »literary criticism« po ameriško, se je obrnila k zbiranju oblik, v katerih se ponuja diskurz zgodovine. To podjetje je izzvalo različne projekte: nekateri so se vrgli v vzpotavljanje občin taksonomij in tipologij, drugi so želeli prepoznati lokalne im individualne razlike.

Med prve lahko uvrstimo poskus Hydna Whitea; meri k identifikaciji retoričnih figur, ki upravljajo in izvajajo prisilo nad vsemi možnimi načini naracije in zgodovinske eksplikacije – to so štirje klasični tropi: metafora, metonimija, sinekdota in, s posebnim »metatropološkim« statusom, ironija¹⁰. Takšno iskanje konstant – antropoloških konstant (tistih, ki tvorijo časovne izkustvene strukture) in formalnih konstant (tistih, ki obvladujejo načine prezentacije in naracije zgodovinskih izkušenj) vodi Reinharta Kosellecka k razlikovanju treh tipov zgodovine: zgodovina – beleženje (*Aufschreiben*), kumulativna zgodovina (*Fortschreiben*), zgodovina – ponovno pisanje (*Umschreiben*)¹¹.

Med druge, med pripadnike poetike vednosti, ki je občutljiva za razlike in izmike, bomo uvrstili dela, kakršno je zadnje delo Philippa Carrarda *Poetics of the New History*¹²; kaže, kako različni zgodovinarji, pripadniki iste »šole« ali iste skupine, zelo različno mobilizirajo podobe označevanja, projekcijo ali izbrisanje *jaza* v diskurzu vednosti, kakor tudi sistem verbalnih časov,

¹⁰ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore in London 1973; *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore in London 1987.

¹¹ Reinhart Koselleck, »Erfahrungswandel und Methodenwechsel. Eine historisch-anthropologische Skizze«, v *Historische Methode*, pod vodstvom C. Meiera in J. Rüsena, München 1988, str. 13-61.

¹² Philippe Carrard, *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore in London 1992.

personifikacijo abstraktnih enot ali načine dokazovanja: citate, tabele, grafe, kvantitativna kazala itn.

Tako se je v svojih najbolj trdnih gotovostih zamajana zgodovina nenadoma morala soočiti z mnogimi izzivi. Prvi, ki je prišel sicer z obeh strani Atlantika, a se je razlikoval, celo prav do protislovnosti, poskuša zlomiti sleherno vez med zgodovino in družbenimi vedami.

V Združenih državah se je naskok zgodil v obliki »linguistic turn«, ki – po natančni saussurovski ortodoksiji – šteje jezik za trden sistem znakov, katerih razmerja iz samih sebe proizvajajo pomen. Konstrukcija pomena je tako odrezana od vsakega subjektivnega namena ali nadzora, ker je pripisana avtomatičnemu in brezosebemu lingvističnemu funkcioniranju. Realnosti ni več misliti kot objektivne reference, ki je diskurzu zunanja, saj je vzpostavljena z jezikom in v njem. John Toews je jasno označil to radikalno stališče (ne da bi nanj pristal), za katero »je jezik zamišljen kot samozadosten sistem 'znakov', katerih pomen je bolj določen z njihovim medsebojnim razmerjem kot pa z razmerjem do nekega 'transcendentalnega ali zunajjezikovnega objekta ali subjekta – »da je ustvarjanje pomena brezosebno, da se dogaja 'za hrbti' uporabnikov jezika, katerih jezikovnio delovanje lahko zgolj izkazuje pravila in postopke jezikov, ki jih naseljujejo, vendar jih ne nadzorujejo.«¹³ Najbolj vsakdanje zgodovinarske operacije so se poslej znašle brez objekta, začeni pri utemeljitvenih razločkih med tekstem in kontekstom, med družbenimi realnostmi in simbolnimi izrazi, med diskurzi in nediskurzivnimi praksami. Od tod izhaja, na primer, dvojna teza Keith Baker, ki uporablja »linguistic turn« za vprašanja izvira francoske revolucije: družbeni interesi, na eni strani, nimajo nobene zunanosti glede na diskurz, saj tvorijo »simbolično in politično konstrukcijo« in ne »predobstoječo realnost«; po drugi strani pa je treba vse prakse razumeti na ravni diskurza, kajti »zahteve po razmejitvi polja diskurza v odnosu do nediskurzivnih družbenih realitet, ki stojijo za njim, brez razlike kaže na območje delovanja, ki je samo diskurzivno konstituirano, te zahteve dejansko razlikujejo med različnimi diskurzivnimi praksami – različnimi jezikovnimi igrami – bolj kot med diskurzivnimi in nediskurzivnimi pojavi.«¹⁴ Na francoski strani je izziv dobil drugačno podobo, izkristaliziral pa se je v razpravah okrog interpretacije francoske revolucije. Daleč od tega, da bi prisegli na avtomatizem produkcije smisla, onkraj in nad individualnimi voljami, so, prav nasprotno,

¹³ John E. Toews, »Intellectual History after the Linguistic Turn: the Autonomy of Meaning and teh Irreducibility of Experience«, *American Historical Review*, 92, oktober 1987, str. 879-907 (opombe str. 882).

¹⁴ Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, str. 9 in str. 5 (delni francoski prevod *Au tribunal de l'opinion. Essais sur l'imaginaire politique au XVIIIe siècle*, Payot, Pariz 1993).

poudarili svobodo subjekta, preudarno stran dejanja, konceptualno trdnost. Nenadoma so bili zavrjeni klasični postopki socialne zgodovine, s katerimi so poskušali razpoznati določilnice, ki upravljajo misli in ravnanja. Nenadoma je prvo mesto dobila politika, razumljena kot raven, ki zajema največji del družbe. To je vez, ki jo je poudaril Marcel Gauchet kot tisto osrednjo točko, kjer se po njegovem mnenju danes zarisuje spreminjanje paradigme v družbenih vedah: »Zdi se, da se na koncu problematizacij o moderni zahodni izvornosti zarisuje ponovna skica totalne zgodovine. Iz dveh razlogov: ker s pomočjo politike nastaja nov pristop ali ključ za graditev totalitete in ker zaradi te odprtosti vsrkava razumna plat človekovih dejanj najbolj izdelane filozofije in najbolj razširjene sisteme reprezentacij.«¹⁵ Zgodovinarji (mednje sodim tudi sam), ki jim je slej ko prej najpomembnejša pripadnost zgodovine družbenim vedam, so poskušali odgovoriti na to dvojno in včasih kar surovo interpelacijo. Proti obrazcem tipa »linguistic turn« ali »semiotic challenge«, če uporabim izraz Gabrielle Spiegel,¹⁶ trdijo, da je nelegitimno zvajati konstitutivne prakse družbenega sveta na načela, ki upravljajo z diskurzi. Če priznamo, da je minula resničnost (najpogosteje) dosegljiva le prek besedil, ki jo poskušajo organizirati, jo podrediti ali predstavljati, to še ne pomeni, da je s tem določena njena identiteta med dvema logikama: na eni strani gre za logocentrično in hermenevtično logiko, ki vlada produkciji diskurzov, na drugi strani pa za praktično logiko, ki ureja ravnanja in dejanja. Prav to nezvedljivost izkušnje na diskurz mora vsakršna zgodovina upoštevati in se varovati pred nenadzorovano rabo kategorije »tekst«, ki se prepogosto in nepremišljeno uporablja za prakse (navadne ali obredne), katerih taktike in postopki niso v ničemer podobni diskurzivnim strategijam. Samo z ohranjanjem razločka med enimi in drugimi se je mogoče izogniti temu, »da bi za načela prakse akterjev postavili teorijo, ki jo je treba oblikovati, da bi jim dali smisel«, kakor se glasi formula Pierra Bourdieuja.¹⁷

Po drugi strani pa moramo zopet ugotoviti, da je konstrukcija interesov prek diskurzov tudi sama družbeno določena in omejena z neenakimi viri (jezikovnimi, konceptualnimi, materialnimi itn.), s katerimi razpolagajo tisti, ki jo proizvajajo. Ta diskurzivna konstrukcija nas potemtakem nujno vrača k objektivnim družbenim stališčem in lastnostim, ki so diskurzu zunanje, označujejo pa različne skupine, skupnosti ali razrede, ki tvorijo družbeni svet.

Temeljni predmet zgodovine, katere cilj je spoznati načine, kako družbeni

¹⁵ Marcel Gauchet, »Changement de paradigme en sciences sociales?«, *Le Débat*, 50, 1988, str. 165-170 (opombe str. 169).

¹⁶ Gabrielle M. Spiegel, »History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages«, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, zv. 65, št. 1, januar 1990, str. 59-86 (opombe str. 169).

¹⁷ Pierre Bourdieu, *Choses dites*, Les Editions de Minuit, Pariz 1987, str. 76.

akterji dajejo pomen in smisel svojim praksam in diskurzom, je potemtakem in po mojem mnenju v napetosti med inventivnimi sposobnostmi posameznikov ali skupnosti in med prisilami, normami, konvencijami, ki – bolj ali manj močno, pač glede na mesto v razmerjih gospostva – omejuje, kar jim je mogoče misliti, izrekati in storiti. Ta ugotovitev velja za zgodovino pisnih del in estetske produkcije, vselej vpisane v polje možnega, zaradi česar jih je mogoče misliti, sporočati in dojemati – potemtakem se moramo strinjati s Stephenom Greenblatom, ki trdi, da »je umetniško delo produkt pogajanja med ustvarjalcem ali skupino ustvarjalcev ustanovami in praksami družbe«¹⁸. Toda ugotovitev velja prav tako za zgodovino praks, ki so tudi same invencije pomenov, omejenih z mnogoterimi določitvami, ki vsaki skupnosti določajo legitimna obnašanja in vanjo vpete norme. Nasproti »vrnitvi k politiki«, mišljeni v radikalni samostojnosti, je po mojem mnenju v središče zgodovinarjevega dela treba postaviti zapletena in spremenljiva razmerja, ki so, po eni strani, utopljena med načine organiziranja in izvajanja oblasti v dani družbi, in po drugi strani, med družbene konfiguracije, ki omogočajo to politično obliko in jih ta sama tudi proizvaja. Zato pa tudi konstrukcija absolutistične države zahteva močno in vnaprejšnjo diferenciacijo družbenih funkcij, a hkrati terja nenehno ponavljanje (zaradi različnih dispozitivov, med katerimi je najpomembnejša dvorna družba) ravnotežja napetosti med vladajočimi družbenimi skupinami in nasprotniki. Nasproti vrnitvi k filozofiji subjekta, ki spremlja ali utemeljuje vrnitev k politiki, pa zgodovina kot družbena veda postavlja trditev, da so posamezniki vedno povezani v mrežo medsebojnih odvisnosti, očitnih ali nevidnih, ki oblikujejo in strukturirajo njihovo osebnost in ki v zaporednih stopnjah potemtakem opredeljujejo oblike čustvenosti in racionalnosti. Od tu lahko razumemo, zakaj so številni zgodovinarji pripisali tolikšen pomen delu, ki je bilo dolgo slabo poznano, a je njegov temeljni namen ravno – v smislu dolgega trajanja – artikulirati elemente konstrukcije moderne države, oblike družbene soodvisnosti in podobe fizične ekonomije: gre za delo Norberta Elliassa.¹⁹ Eliasovo delo omogoča predvsem, da izpostavimo dva pomena, ki se vedno vtihotapita v rabo izraza kultura, kakor z njim rokujejo zgodovinarji. Prvi označuje dela in ravnanja, ki v določeni družbi razkrivajo njeno estetsko ali intelektualno presojo.

¹⁸ Stephen Greenblatt, »Towards a Poetics of Culture«, v *The New Historicism*, pod vodstvom H. A. Veesea, Routledge, New York in London 1989, str. 1-14 (opombe str. 12).

¹⁹ O delu Norberta Elliassa glej *Materialen zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, pod vodstvom P. Gleichmanna, J. Goudsbloma in H. Korte, Surkamp, Frankfurt na Maini, 2 zv., 1977 in 1984; Hermann Korte, *Über Norbert Elias. Das Werden eines Menschenwissenschaftlers*, Surkamp, Frankfurt na Maini 1988; Stephen Menell, *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image*, Basil Blackwell, Oxford 1989; Roger Chartier, »Formation sociale et économie psychique: la société de cour dans le procès de civilisation«, uvod v Norbert Elias, *La société de cour*, Flammarion, Pariz 1985, str. I-XXVIII; in »Conscience de soi et lien social«, uvod v Norbert Elias, *La Société des individus*, Fayard, Pariz 1991, str. 7-29.

Drugi pa meri na navadne, vsakdanje prakse, »brez posebnosti«, ki tkejo tkivo vsakdanjih odnosov in izražajo način, kako neka skupnost, v danem času in prostoru, živi in premišlja svoj odnos do sveta in zgodovine. Zgodovinsko misliti kulturne oblike in prakse torej nujno pomeni osvetljevati razmerja, ki jih ti dve definiciji vzdržujeta. Dela nimajo trdnega, negibnega, občega pomena. Vanje je investiran mnogoteri in spremenljivi pomen, kakor je nastal v pogajanjih med predlogom in pristankom, v srečanju med obliko in razlogi, zaradi katerih ima delo neko strukturo in pristojnosti ali pa žanje pozornost publike, ki ga je vzela za svojega. Seveda je stalna težnja ustvarjalcev ali oblasti ali »klerikov« (cerkvenih ali pa tudi ne), da bi okamenili pomen in razglasili pravilno razlago, ki mora obvezovati branje (ali pogled). Toda recepcija pomeni vedno tudi inventivnost, premeščanje, preoblikovanje. Dela so sicer nastala na specifičnem področju, ki ima svoja pravila, svoje konvencije, svoje hierarhije, a se mu izmuznejo in začnejo z večjo težo svojo pot – včasih v zelo dolgem trajanju – po širnem družbenem svetu. Na podlagi mentalnih in čustvovanjskih shem, ki tvorijo lastno kulturo (v antropološkem smislu) skupnosti, ki jih sprejema, so ta dela dešifrirana in sama postanejo vir, iz katerega se misli bistveno: konstrukcija dužbenih vezi, samozavedanje, razmerje s svetim. Na drugi strani pa vsakršna ustvarjalna gesta vnese v te oblike in teme določeno razmerje s temeljnimi strukturami, ki v danem trenutku in kraju izoblikuje distribucijo oblasti, organizacijo družbe ali ekonomijo osebnosti. Mislec (ki se misli kot demiurg), umetnik, filozof ali učenjak pa ustvarjajo v prisili. Gre za prisilo glede na pravila (do patronata, do mecena, do trga itn.), ki določa njegov položaj; gre za še bolj odločilno prisilo glede na neznane določenosti, ki so v vsakem delu in zaradi katerih je to delo sprejemljivo in razumljivo. To, kar mora vsaka zgodovina misliti, so potemtakem *razlike in odvisnosti*: razlika kaže, kako so vse družbe v različnih oblikah ločile od vsakdanjega eno posebno polje človeške dejavnosti, odvisnosti pa na neštete načine vpisujejo estetsko ali intelektualno ustvarjalnost v polje svojih možnosti.

Zgodovina je tako ponovno trdno vsidrana v družbene vede, a mora kljub vsemu sprejeti še en izziv: premagati mora nasprotovanje, slabo rečeno, med na eni strani študijem položajev in razmerij in na drugi strani med analizo akcij in interakcij. Da bi presegli to nasprotovanje med »socialno fiziko« in »socialno fenomenologijo«, je treba vzpostaviti nov raziskovalni prostor, v katerem že sama zastavitev vprašanj terja, da se jasne misli, individualne namere, posebni nameni vpišejo v sistem kolektivne prisile, ki jih hkrati omogoča in ovira. Primeri teh novih rezov bi bili lahko številni; v njih so nujno poudarjene objektivne strukture in subjektivne reprezentacije. To je raziskovalni prostor, ki veže tekstno kritiko, zgodovino knjige in sociologijo kulture. Za to doslej neznano križišče močno različnih tradicionalnih in nacionalnih disciplin (literarna zgodovina v mnogih izpeljavah, bibliografija na anglosaški način,

socialna zgodovina pisave, kakor jo gojijo italijanski paleografi, socialno-kulturna zgodovina v tradiciji *Annales*) je značilen temeljni zastavek: razumeti, kako je posebno in inventivno branje nekega posameznega bralca vključeno v celo vrsto določil: bodisi, da gre za učinke pomena, na katere meri besedilo na podlagi samega dispozitiva svoje pisave, bodisi da gre za prisile, ki jih določa oblika, skozi katero se to besedilo prenaša do bralca (ali poslušalca) ali za pristojnosti ali konvencije branja, ki so značilna za vsako »interpretativno skupnost«.

Postopek, katerega poglobitna značilnost je, da zamaje kanonične meje, je mogoče srečati tudi na mnogih drugih raziskovalnih področjih: pri študijah o mestih, o vzgojnih procesih, o konstrukciji znanstvene vednosti. Opazarja na to, da intelektualne in estetske produkcije, mentalne predstave, socialne prakse vselej obvladujejo mehanizmi odvisnosti, ki jih subjekti sami ne poznajo. Na podlagi te perspektive je treba razumeti ponovno zgodovinsko branje klasikov družbenih ved (Ellias, pa tudi Weber, Durkheim, Mauss, Halbwachsh) in ponovno priznani pomen – kljub pojmom, ki so v navadi v zgodovini mentalitet – koncepta, kakršen je *reprezentacija*. Z njim namreč lahko označimo in povežemo tri poglobitne realitete: najprej kolektivne reprezentacije, ki v posamezniku utelešajo delitve družbenega sveta in ki organizirajo perceptivne in ocenjevalne sheme, na podlagi katerih le-ti razvrščajo, presojujejo in delujejo; potem oblike eksihibicije družbene biti ali politične moči, kakršne se razkrivajo skozi podobe, obrede ali skozi to, kar je Weber imenoval »stilizacija življenja«, skozi znake in simbolne »performanse«. Končno gre za t.i. »prisostvovaost« (način, kako se kažeta – prezentifikacijo) identitete ali moči v reprezentantu (individualnem ali kolektivnem, konkretnem ali abstraktnem), v katerem je tudi kontinuiteta in stabilnost. Številna zgodovinska dela so se v zadnjem času ukvarjala s trojno opredelitvijo reprezentacije. Za to sta dva razloga. Po eni strani gre za umik nasilja, ki je značilen za zahodne družbe med srednjim vekom in 18. stoletjem in ki izhaja iz dejstva, da je država konfiscirala monopol nad legitimno rabo sile; zaradi tega so se družbeni spopadi, ki so bili neposredne surove, krvave konfrontacije, vse bolj umikali bojem, katerih orožje in cilj so reprezentacije. Po drugi strani pa je od zaupanja (ali nezaupanja) do reprezentacij odvisno, kolikšna je moč kakšne oblasti ali neke skupine. Na polju reprezentacije moči (Louis Marin²⁰) in na polju konstrukcije družbenih ali kulturnih identitet (B. Geremek²¹ in Carl Ginzburg²²) so opredelili zgodovino načinov, kako narediti

²⁰ Louis Marin, *Le portrait du roi*, Les Editions de Minuit, Pariz 1981; in *Des pouvoirs de l'image. Gloses*, Editions du Seuil, Pariz 1993.

²¹ Bronislaw Geremek, *Inutiles au monde. Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)*, Editions Gallimard/Julliard, Pariz 1980; in *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*, Gallimard, Pariz 1987.

²² Carlo Ginzburg, *I Benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Einaudi,

kaj verjetno, pa tudi oblik verjetja, ki je predvsem zgodovina razmerij simbolnih sil, zgodovina načinov in stopenj, kako podrejeni sprejemajo ali zavračajo določena načela in vsiljene identitete, ki so tu zato, da bi zagotavljale in obnavljale njihove podložnosti.

Takšno vprašanje je v samem središču zgodovine žensk, ki daje širok prostor dispozitivom simbolnega nasilja; nasilje, kot je zapisal Pierre Bourdieu, »uspe lahko samo toliko, kolikor tisti, ki to nasilje utrpi, prispeva k njegovemu učinku; boji se ga samo toliko, kolikor je pripravljen, da se z njim seznaní«²³. Konstrukcija ženske identitete, gledano v trajanju, korenini v dejstvu, da so ženske opravile interiorizacijo tistih norm, ki jih je vzpostavil moški diskurz. Visoki cilj zgodovine žensk je potemtakem študij dispozitivov, razširjen na mnogotere registre, ki zagotavljajo (ali morajo zagotavljati), da ženske pristanejo na dominantne reprezentacije razlike med spoloma: kot so pravna manjvrednost, šolska raba spolnih vlog, razlikovnje v nalogah in dostopnosti, izključenost iz javne sfere itn. Reprezentacije ženske inferiornosti – daleč od tega, da bi se oddaljevale od realnega ali da bi opozarjale le na podobe moškega imaginarija – se nenehno ponavljajo in izpostavljajo in se vpisujejo v misli in telesa enih in drugih, moških in žensk. Zaradi takšne prilastitve dominacije pa še niso izključene, to je že treba reči, možne odstranitve ali manipulacije, ki z ženskim prisvajanjem moških modelov in norm spreminjajo reprezentacije v sredstvo odpora in v afirmacijo identitete, da tako zagotavljajo odvisnost in podrejenost. Prepoznavanje mehanizmov, zamejenosti in predvsem rab pristajanja je dobra strategija, s katero je mogoče popravljati privilegije, ki jih je zgodovina dolgo časa priznavala »žrtvam in upornikom«, »akterjem in akterkam svoje usode«, na račun »pasivnih žensk, za katere je preveč površno veljalo, da privolijo v svoj položaj, čeprav je ravno vprašanje privolitve popolnoma osrednje vprašanje v delovanju sistema oblasti, pa naj bo družbeni in/ali spolni«²⁴. Razpoke, zaradi katerih se večajo špranje v moškem gospostvu, nimajo vedno in ne vse obliko spektakularnih prelomov in se tudi vselej ne izražajo z izbruhom odklonilnega in upornega diskurza. Pogosto nastajajo znotraj privolitve same, ko ponovno uporabljajo jezik gospostva za označevanje neke nepodrejenosti.

S tem, da smo podrejenost, ki je ženskam vsiljena, opredelili kot simbolno nasilje, lažje razumemo, kako da je razmerje dominacije, ki je zgodovinsko in kulturno skonstruirano razmerje, vedno veljalo kot naravna razlika, nezvedljiva in obča. Bistvo torej ni v tem, da z besedno analizo postavimo biološko

---

Torino, 1966 (francoski prevod *Les Batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires aux XVIe et XVIIe siècles*, Flammarion, Pariz 1984).

²³ Pierre Bourdieu, *La noblesse d'Etat. Grandes écoles et esprit de corps*, Les Editions de Minuit, Pariz 1989, str. 10.

²⁴ Arlette Farge in Michelle Perrot, »Au-delà du regard des hommes«, *Le Monde des Débats*, št. 2, november 1992, str. 20-21.

definicijo nasproti historični definiciji razlike moški/ženska, ampak predvsem v tem, da v vsaki zgodovinski konfiguraciji razpoznamo tiste mehanizme, ki družbeno (in torej zgodovinsko) delitev vlog in funkcij izražajo in predstavljajo kot »naravno« (in torej biološko). Naravno branje prepada med moškim in ženskim je tudi samo historično datirano, povezano z izbrisanjem medicinskih reprezentacij podobnosti med spoloma, ki jih je nadomestil neskončni inventarij njihovih bioloških razločkov. Kot ugotavlja Thomas Laqueur je že od konca 18. stoletja »prevladujoči diskurz, ki je v moških in ženskih telesih videl hierarhično, vertikalno razvrščen en in isti spol« zamenjala »anatomija in fiziologija neprimerljivosti«²⁵. Spolno razliko, ki je vpisana v prakse in dejstva in ki organizira realnost in vsakdanjost, vedno vzpostavlja diskurz, ki jo utemeljuje in legitimira. Le-ta pa se vkoreninja v družbene položaje in interese, ki morajo potem zagotavljati podrejenost enih in gospodstvo drugih. Zgodovina žensk, povedano z besedami zgodovine odnosov med spoloma, zelo dobro kaže na izziv, pred katerim so danes zgodovinarji: povezati diskurzivno konstrukcijo družbenega in družbeno konstrukcijo diskurzov.

Obstaja še nekaj, kar ni nič manj nevarno. Iz povsem utemeljene ugotovitve, da je vsa zgodovina, kakršnakoli že je, vedno neka pripoved, organizirana na podlagi podob in obrazcev, ki mobilizirajo imaginarne pripovedi, so nekateri sklepali, da je kar konec vsakršnih razločkov med fikcijo in zgodovino, ker da je ta zgolj »fiction-making operation«, če besedo vzamemo Hayden Whiteu. Zgodovina ne prinaša nič več (ali nič manj) resničnega spoznavanja kot kakšen roman, in povsem iluzorni so poskusi, da bi klasificirali ali hierarhizirali dela zgodovinarjev po epistemoloških kriterijih, ki naj bi pokazali njihovo veliko pertinentnost, ko gre za poročanje o pretekli resničnosti, ki je njihov predmet: »obstajal je odpor do tega, da bi imeli zgodovinske pripovedi ta to, kar zelo očitno so: verbalne fikcije katerih vsebine so tako izmišljene kot odkrite in katerih oblike imajo več skupnega z njihovimi dvojniki v literaturi kot pa z onimi v znanostih«²⁶. Edini kriteriji, ki dopuščajo določeno diferenciacijo historičnih diskurzov, izhajajo iz njihovih formalnih lastnosti: »Semiološki pristop k proučevanju tekstov nam omogoča, da presodimo o vprašanju o zanesljivosti tekstov kot pričevanj o dogodkih ali pojavih, ki so glede nanje zunanji, da pregledamo vprašanje o »iskrenosti« teksta, njegovi objektivnosti, in da njegov ideološki aspekt vidimo bolj kot produkt (bodisi lastnega interesa ali interesa skupine, zavestnih ali nezavednih impulzov) kot pa proces (...)

To pomeni premakniti hermetični interes vsebine preučevanega teksta na njegove formalne lastnosti, ki pa se jih obravnava v okviru razmeroma praznega

²⁵ Thomas Laqueur, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990 (francoski prevod *La Fabrique du sexe. Essai sur le corps et le genre en Occident*, Gallimard, Pariz 1992, str. 38).

²⁶ Hayden White, *Tropics of Discourse*, nav. delo, str. 82.

pojma stil, temveč bolj kot dinamičen proces menjavanja zaprtega in odprtega koda, prek katerega je preklicana specifična subjektiviteta in vzpostavljena v bralcu, ki naj bi vzdrževal to predstavo sveta kot realistično zavoljo njene sorodnosti do imaginarnega razmerja, ki ga ima subjekt do svoje lastne družbene in kulturne situacije²⁷. Ob takšnem pristopu ali takšnem »shift« se je treba spomniti, da je cilj spoznavanja konstitutivni del same zgodovinske intencionalnosti. Utemeljuje specifične postopke discipline: konstrukcijo in obravnano dejstev, produkcijo hipotez, kritiko in preverjanje rezultatov, vrednotenje ustreznosti med diskurzom vedenja in njegovim objektom. Zgodovinar, četudi piše v »literarni« obliki, ne dela literature, in sicer zato ne, ker je dvojno odvisen. Odvisen je glede na arhive, torej glede na preteklost, katere sledovi so v arhivih. Kakor piše Pierre Vidal-Naquet: »Zgodovinar piše in ta pisava ni ne nevtralna in ne transparentna. Oblikuje se po literarnih oblikah, pravzaprav po retoričnih figurah /.../ Mar to pomeni, da je zgodovinar izgubil svojo nedolžnost, da dopušča, da ga jemljemo kot objekt, da se sam sebe jemlje kot objekt, katerega objokuje? Dejstvo je, da če se zgodovinski diskurz ne bi nanašal (prek številnih posrednikov) na to, kar bomo imenovali, *faut de mieux* »realno«, bi bili še vedno v diskurzu, vendar ta diskurz ne bi bil več zgodovinski«²⁸. Nadalje gre za odvisnost glede na kriterije znanstvenosti in glede na tehnične postopke, ki so postopki zgodovinarjevega »metiera«, njegove obrti. Če smo prepoznali njihove variacije (Braudelova zgodovina ni Micheletova) to še ne pomeni, da prisile in kriteriji ne obstajajo in da literarno pisanje vodijo zgolj zahteve, ki ločujejo pisanje od zgodovine.

V prizadevanju, da bi zgodovinarji opredelili režim znanstvenosti, lasten njihovim disciplini, ki edina lahko ohrani njihovo slo po izpovedovanju tega, kar je bilo, so zgodovinarji izbrali različne poti. Nekateri so se oprli na študij tega, kar je omogočalo in še omogoča produkcijo in sprejemanje lažnega v zgodovini. Kot sta pokazala Anthony Grafton²⁹ in Julio Caro Baroja³⁰, obstajajo tesne in recipročne vezi med falsifikacijo in filologijo, med pravili, ki se jim morajo podvreči prikrojevalci resnice ali lažnivci in med napredkom dokumentarne kritike. Iz tega dejstva je delo zgodovinarjev na področju lažnega, ki seka in križa delo zgodovinarjev znanosti, zaskrbljenih zaradi spodnje čeljusti Moulin-Quignona ali nad Piltardownovo lobanjo, nekakšen paradoksen, ironični način kako znova uveljaviti sposobnost zgodovine, da bi vzpostavila pravo

²⁷ Hayden White, *Teh Content of the Form*, nav. delo, str. 192-193.

²⁸ Pierre Vidal-Naquet, *Les Assassins de la mémoire. Un Eichmann de papier et autres études sur le révisionnisme*, La Découverte, Pariz 187, str. 148-149.

²⁹ Anthony Grafton, *Forgers and Critics. Creativity and Duplicity in Western Scholarship*, Princeton University Press, Princeton 1990 (francoski prevod *Fausiaire et critiques. Créativité et duplicité chez les érudits occidentaux*, Les Belles Lettres, Pariz 1993).

³⁰ Julio Caro Baroja, *Las falsificaciones de la historia (en relación con la de España)*, Seix Barral, Barcelona 1992.

znanje. Po zaslugi svojih lastnih tehnik je disciplina sposobna prepoznati lažno kot takšno na podlagi denunciranja ponarejevalcev. Kar pomeni, da zgodovina pokaže – potem ko se vrne k svojim stranskim potem in ovinkom – da spoznavanje, ki ga sama producira, sodi v red obvladljivega in preverljivega znanja, še toliko bolj, ker je opremljena tako, da je odporna zoper »napravo skeptične vojne« kot je Carlo Ginzburg označil mnenje, ki odreka zgodovini vsakršno možnost, da bi izrekla resničnost, ki je obstajala in da bi ločila pravo od lažnega³¹. Vendar pa zgodovinskega znanja ni (ali pa ne več) mogoče misliti kot nekaj, kar je umeščeno v red resničnega, pravega na podlagi kategorij »galilejevske paradigme«, matematične in deduktivne. Pot se je potemtakem zelo zožila – tako za tistega, ki bi hotel hkrati zavrniti redukcijo zgodovine na literarno dejavnost (plod čiste, svobodne in poljubne radovednosti), kakor za onega, ki bi hotel opredeliti njeno znanstvenost zgolj na podlagi spoznavnega modela fizičnega sveta. V nekem tekstu, h kateremu se je treba vedno znova vračati, je Michel de Certeau izrekel to temeljno napetost zgodovine: Je »znanstvena« praksa, proizvajalka spoznanj, toda praksa, katere modalitete so odvisne od spreminjanja tehničnih postopkov, prisil, ki ji jih vsiljujejo družbeno tkivo in institucija znanja, znotraj katere poteka, pa tudi pravila, ki nujno obvladujejo njeno pisavo. Kar je mogoče povedati tudi tako: zgodovina je diskurz, ki poganja konstrukcije, kompozicije, podobe, ki sodijo na področje narativne pisave, se pravi literature, ki pa hkrati producira celoto »znanstvenih« izjav, če s tem razumemo »možnost, da se vzpostavi celota pravil, ki omogočajo, da 'nadzorujemo' *postopke*, ki so narejeni po meri *produkcije* določenih predmetov«³².

Michel de Certeau nas tu vabi, da bi mislili na način, ki je vrojen zgodovinskemu razumevanju. Kdaj lahko rečemo, da so odnosi, vzpostavljeni med indicem, vrsto ali izjavami (ki tvorijo historiografski postopek) koherentni, prepričljivi, pojasnjevalni? In, na drugi strani, da je takšna tudi referenčna realnost, za katero menijo, da jo ustrezno »predstavljajo«? Odgovor ni lahek, gotovo pa je, da je zgodovinarjeva naloga, da izdela primerno, nadzorovano spoznanje o tej »populaciji mrtvih – osebah, mentalitetah«, ki so njegov predmet. Če bi opustili namero doseči u resnice, ki je nemara pretirana, vendar pa temeljna, bi to pomenilo, da je nastala ugodna praznina za vsakršna ponarejanja in izkrivljanja. To pa bi bilo izdajstvo nad spoznavnostjo in bi ranilo spomin. Naloga zgodovinarjev je, da so budni.

Prevedla Neda Pagon

³¹ Carlo Ginzburg, »Uvod« v Lorenzo Valla, *La Donation de Constantin*, tekst prevedel in komentiral J.-B. Giard, Les Belles Lettres, Pariz 1993, str. IX-XXI (opombe str. XI).

³² Michel de Certeau, »L'opération historiographique«, v *L'écriture de l'histoire*, nav. delo, str. 63-120.